

Szavai János

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék

Az Iskola a határon történetszemlélete

Jean Starobinski (1999. 27–28.) megjegyzése szerint a hermeneutikus kritika teljességre törekedhet ugyan, de totalításra sohasem. Vagyis hogy az értelmezés lehet látszólag teljes, de mindig marad valamiféle maradék. A nézőpont, amelyet választunk, mindig azt eredményezi, hogy sok mindent elmulasztunk, sőt, kizárunk, amiről fontos volna beszélni. Amikor tehát a regény történetszemléletéről beszélünk, kénytelen-kelletlen elmulasztok olyan megközelítéseket, amelyekről magam is szívesen beszélnék: az iskola mint intézmény témakörét, a határproblematikát, amely játékba hozhatná Karl Jaspers (2008. 107–127.) központi fogalmát, a Grenzenführungen kérdését, vagy a Bildungroman speciális variánsának a kérdését.

Az Iskola történetszemlélete a regény egyik alapvetően fontos hozama. Mindamellett feltennem a kérdést: szükséges-e vajon, hogy egy regénynek, de egyáltalában egy irodalmi műnek legyen történetszemlélete? A válasz kettős, igen is, meg nem is. Attól függően, hogy mit gondolunk bele a történetszemlélet fogalmába. Vagyis hogy a közvetlen történeti utalások hálózatára gondolunk-e, vagy pedig a regényvilág teljességének a befogadó világával történő találkozására. Füst Milán 1942-ben megjelent regényéből, *A feleségem történetéből* például hiányzik mindennemű konkrét utalás: a hol Párizsban, hol Londonban játszódó történet semmiféle történeti háléhoz nem kapcsolódik. Viszont, ha a regény világát nézzük, akkor egyértelmű, hogy a klasszikus fabula helyett, amely a főhős útját beszéli el, a kiindulástól egészen addig, míg meg nem találja, amit egész életében keresett, a Graalt, *A feleségem története* egy fordított utat beszél el, Störr kapitány kálváriáját a bizonyosságtól egészen a teljes bizonytalanságig. Vagy egy másik példát hozva, a dantei *Commedia* modern olvasója számára nyilvánvalóan teljesen érdektelenek azok a Babits Mihály (1930) előszavában található roppant részletes magyarázatok, amelyek Dante korának firenzei politikai helyzetét és a szereplők hovatartozását illetik. Egészen más köti le az olvasó figyelmét, s ezt a mást nagyon pontosan jelölik a címek: *Pokol, Purgatórium, Paradicsom*.

Ismeretes Esterházy Péter és francia fordítója, Járfás Ágnes vitája a 2001-ben megjelent *Harmonia Caelestis* fordításának kapcsán. Minthogy a regény teli van olyan részletekkel, amelyek a magyar történelem bizonyos helyzeteinek, történéseinek, szereplőinek az ismeretét feltételezik, Járfás azt javasolta az írónak, egészítsék ki a könyvet egy reper-toárral, vagy egy olyan jegyzetapparátussal, amelyből a nem-magyar, vagyis ez esetben francia olvasók részletes magyarázatokat kapnak az utalásokban megjelenő történelmi mozzanatokról. Esterházy, hiven a maga esztétikai nézeteihez, rögtön nemet mondott.

Azzal még hozzá, hogy regényszövege olyan szerves rendszerként jelenik meg, amely önmagát magyarázza.

Ez előhív egy olyan kérdést, amely legalább két évszázad óta foglalkoztatja a magyar irodalmi közeget: hogyan kerülhetnének bele az általunk nagyra tartott művek a világirodalom áramába. Más szóval, hogyan vehetnének részt abban a dialógusban, amely a világirodalmiság sine qua nonja. Emlékeztetnék Babits Mihály (1913. 382–383.) *Magyar irodalom* című tanulmányára, amely a csüggesztő helyzetkép után próbálja megjelölni azokat az utakat, amelyek kivezethetnék a magyar irodalmat elszigeteltségéből. „A kis irodalmaknak kétféle szerepe és értéke lehet a világirodalomban. Vagy nemzeti jellegük által egy érdekes új színnel és hanggal, vagy kiváló világirodalmi értékű egyes művekkel gazdagítják.” Ha követjük Babits gondolatát, akkor az egyik lehetőség a nemzeti specifikumok előtérbe helyezése, hátha érdeklik a képzeletbeli német, angol, olasz, francia olvasót, a másik olyan művek alkotása, amelyek – mint Ernst Robert Curtius (1948) sugallja – formai vagy tematikus téren az antikvitás óta folyamatos európai hagyományból táplálkoznak.

Esterházy Péter egyértelműen a kánonképző írók közé tartozik; éppen az *Iskola a határon* újraírása/lemásolása jelezte, hogy kortársai közül Ottlikot mindennél és mindenkinél jelentősebbnek tartja. Kánonképző gesztusai egyrészt a magyar olvasóknak szóltak: Kosztolányitól Kertész Imréig, vagy Móricztól Rubin Szilárdig igyekezett módosítani a kialakult hierarchiákat. Világirodalmi tájékozódásunkba is beleszólt; a *Hrabal könyve* a cseh írot idézi, a *Függő* egyik intarziája – *gombra vicsorgó szelindek* – Gombrowiczot és Céline-t. De ennél tovább is lépett, amikor németre fordított magyar művekhez írott elő- vagy utószavakban segítette a választott írók befogadását. Amikor Esterházy elutasítja a mankót, a regényhez csatolandó magyarázatokat, akkor nyilván abból indul ki, amit korai regényében, a *Fancsikó és Pintában*, lát-szólag frivol módon, a hagyma metaforával fogalmazott meg. A regény olyan, mint egy hagyma, az olvasó egymás után hántja le róla a rétegeket, de nem feltétlenül fogyasztja el valamennyit.

Ez előhív egy olyan kérdést, amely legalább két évszázad óta foglalkoztatja a magyar irodalmi közeget: hogyan kerülhetnének bele az általunk nagyra tartott művek a világirodalom áramába. Más szóval, hogyan vehetnének részt abban a dialógusban, amely a világirodalmiság sine qua nonja. Emlékeztetnék Babits Mihály (1913.

382–383.) Magyar irodalom című tanulmányára, amely a csüggesztő helyzetkép után próbálja megjelölni azokat az utakat, amelyek kivezethetnék a magyar irodalmat elszigeteltségéből. „A kis irodalmaknak kétféle szerepe és értéke lehet a világirodalomban. Vagy nemzeti jellegük által egy érdekes új színnel és hanggal, vagy kiváló világirodalmi értékű egyes művekkel gazdagítják.” Ha követjük Babits gondolatát, akkor az egyik lehetőség a nemzeti specifikumok előtérbe helyezése, hátha érdeklik a képzeletbeli német, angol, olasz, francia olvasót, a másik olyan művek alkotása, amelyek – mint Ernst Robert Curtius (1948) sugallja – formai vagy tematikus téren az antikvitás óta folyamatos európai hagyományból táplálkoznak.

Az *Iskola a határon* 1959-ben jelent meg. Rá egy évre először jártam Párizsban, akkor találkoztam először Karátsón Endrével. Első beszélgetésünk Ottlikkal kezdődött, faggattott, mi a véleményem róla. Megpróbáltam elmondani, de hamar félbeszakított: a lényeg benne, nem érted?, a befejezés, a mohácsi csata évfordulójának a megünneplése. Vagyis az egyik elbeszélő, Bébé tízsoros monológja, amelyben a vereség győzedelmességén morfondírozik.

A regény nyílt történeti utalásai egyértelműen a magyar olvasónak szólnak. S vonják magukkal azokat a szinte szemérmetlen elhallgatásokat, amelyekkel együtt rajzolódik ki Ottlik regényének a történetiszemlélete. Az első fejezet csak ebben az összefüggésben válik érthetővé. Az *elbeszélés nehézségei* cím alatt három fejezet olvasható, az első a *Szeredy az uszodában 1957-ben*. Már az első mondat megjelöli, hogy a Lukács fürdőről van szó, később azt is megtudjuk, hogy 1957 júliusában járunk. Az uszoda a magyar értelmiség egyik gyülekezőhelye. Odajárt Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Timár György, maga Ottlik természetesen, s magyartanárok is, mint Baránszky Jób László vagy Eörsi Mariann. A tusolóban érdekes dialógusok hangzottak el. A regény két szereplője, Bébé és Szeredy ezt a közeget képviseli. Persze ebben az első fejezetben nem ez a leglényegesebb, hanem az évszám: 1957. Vagyis a kimondatlan: 1956. Alig nyolc hónappal vagyunk a forradalom leverése után, már elkezdődtek a megtorlások. Erről nem eshet szó. Előjön viszont helyette egy 1944-es Szeredy-história.

Az első fejezetben az elbeszélő nyomatékosan tisztázza, hogy „már régen megutáltunk minden hazugságot”. De nem hazudni még nem elég: „Ez nem a teljes valóság, sőt, nem is a hű valóság. Jóformán minden szavam hamis és pontatlan lesz, alighogy kimondom.” Az elhallgatás, úgy gondolom, legelső sorban az 1959-es magyar olvasónak szól, aki a ki nem mondottakkal kiegészítheti Bébé Mohács-monológját.

A másik elhallgatás Trianon. A cselekmény helyét és az időpontját az elbeszélő pontosan megjelöli, 1923 szeptemberében vagyunk egy határmenti városka, a később megnevezett Kőszeg alsóréáljában. Vagyis három évvel a traumatikus hatású békekötés után. A regényidőhöz képest közelmúlt egyetlenegyszer sem kerül szóba. Szóba kerül viszont a hajdani K und K katonaiskoláinak hálózati összefüggő rendszere, mintha az még létező volna. A hiányjegyzékeket gyűjtő Collalto „csoportosította a leleteket intézetek szerint: Sankt Pölten, Kismarton, Kőszeg, Bécsújhely, Sopron, Morva Fehértemplom.” Ennek a jelentését csak a magyar olvasó értheti, mint ahogyan azt is, hogy Schulze olykor, nem is ritkán, német vezényszavakat kever kevés kifejezéssel élő beszédébe. (Ahogyan Hasek és Hrabal figurái, Svejka és Pepin bácsi) Igaz, fel-felbukkan egy-egy kifejezés a kor uralkodó szólamából – de csakis ironikus formában, az elbeszélő monológjába ágyazva. Schulze „belépése és egész magatartása olyasmit fejezett ki, hogy borzalmas szerencsétlenség történt, a haza válságos órája jött el”.

A regény második felében kerül először szóba a városka török ostroma, de akkor még más, egyenrangúnak tetsző történetek egyikeként. Medve kórházi napjairól van szó. „Hosszú, változatos, érdekes idő volt ez a három nap. Egész korszak szinte, tartalmas, gazdag korszak Medve életében. Kereteiben a múlt század hatvanas éveitől, sőt, 1532-től a jövő századig terjedt; mert a vacsorát Majvald néni hozta be, és bent maradt mindig beszélgetni egy kicsit, pletykálgodott saját ifjúsága emlékeiből és a városka török ostromáról, pontos nevekkal, adatokkal, a királyról, amikor a környéken vadászott egyszer, már jóval a kiegyezés után. Deák Ferencről, akit szintén kiszolgált egyszer.” A későbbiekben Medve hozza szóba, többször is, a török ostromot. „Háromszázezer török táborozott itt”, mondja Medve a sportpálya és a kuglipálya között, s az elbeszélő, vagyis Bébé ezúttal részletesen ki is fejti, hogy mi történt:

Kétezeren védtek a képtelen túlerővel szemben egy teljes nyári hónapon át, esztelen bátorsággal és okos tárgyalásokkal, mert akkor már tudták, hogy kivel van dolguk.

[...] Fura dolognak látszik a nyugati határ szélén védeni egy kis várat a belülről jövő töröktől, amikor az ország már elveszett, s az ellenség itt már éppen kifelé menne. Nem is lett volna értelme, ha a védők nem tudják, hogy a hazájukon kívül még egy sokkal kisebb és egy sokkal nagyobb hazájuk is van, s ezt mind a kettőt megvédték: a városukat, ahol születtek, és a világrézszüket, ahol senki sem borotválta a koponyáját.

Közvetlen utalás ez Merényi kedvenc nótájára: „A töröknek! Tar a koponyája!”

A többé-kevésbé pontos történelmi felidézés egy olyan mondattal zárul, amely már a Mohács-monológot előlegezi. „De hát a tengernyi törökből nekünk már semmi sem maradt, egyetlen csontocska se, csupán egy állítólagos ágyúgolyójuk a tábornokné házában kapuboltozatában.”

Az aránytalan túlerő, kétezer védő háromszázezer ostromlóval szemben (a történetudomány ma más számokat valószínűsít, eszerint a várvédő száma 747, a török hadakat pedig 60 000–120 000-re becsülik) tehát utalás akár 1849-re, de még inkább a kimondatlan, mert kimondhatatlan 1956-ra. A töröknek az oroszsal való azonosítása egyébként jelen volt az 1956 utáni évek folklórájában. B. óvodás kislány a szülők kérésére elénekli otthon az óvodában tanult gyermekdalt. Csak éppen felcseréli a rossz gyerek nemzetiségét, törökről oroszra: „Gólya gólya gilice, Mitől véres a lábad? Orosz gyerek megvágta, magyar gyerek gyógyítja.”

A konkrét történelmi utalások csak az olvasó emlékező és elemző munkája segítségével állnak össze egységes rendszerré. A konklúziót pedig Bébé fogalmazza meg az éjszaka Mohács felé tartó hajón. A regény alaptémája itt kapcsolódik össze a herderi jóslattal, a magyarság sorskérdésével. Vereség után vagyunk, Mohács után, Világos után, november 4-e után, nincs más tehát, mint kitartani, túlélni, a vereségekből is hasznot húzni. Ez volna talán az író üzenete? De Ottlik Géza nem az az író, aki aforisztikus igazságokkal jutalmazza olvasóját. Bébé szövege csak az egyik szólam, amely kontextusban jelenik meg, látnunk kell a hasznos vereség eszméjének a következményeit is. A legfőbb következmény pedig a morális katasztrófa.

A határhelyzetből ugyanis azok sem kerülnek ki épen, akik látszólag győztesen túlélték, mint a regény három főszereplője. Szeredy, aki a legtaktikusabb hármójuk közül, a kerettörténet tanúsága szerint döntésre képtelen, kissé nevetéses, zátonyra futott figura. Both Benedek bűnbeesése már az alaptörténetben követhető: boldog, amikor a Merényi-banda befogadja, s ha le is válik róluk, utóbb saját módszereikkel akarja őket legyőzni. Ő már akkor megérzi, és meg is fogalmazza önmagának, hogy valamit visszavonhatatlanul elveszített. A regény legfontosabb szereplője azonban a folyton lázongó, s mégis kitartó Medve, aki 1926-ban már vezényli a századot. 1957-ben Medve már nem él. Nem tudjuk, hogyan halt meg, mikor és miért; Ottlik itt azzal a módszerrel él, amit a *Prózában* (Ottlik, 1980. 184.) a hallgatás szövegének nevez, mondván, hogy a regény lényege abban van, amit nem mond ki. Az elbeszélő nem mondja ki, csak sejteti, hogy Medve halála egyenes és tragikus következménye a régi iskolai históriának. Az éjszakai hajón Medve egy olyan mondatot is kimond, amely elüt Bébé felfogásától: „A világhoz nem alkalmazkodni kell – mondja –, hanem csinálni.”

Mindaz, amit eddig felvázolni próbáltam, elsősorban a kortárs magyar olvasóhoz szól. Kérdés, hogy a nem-magyar olvasó meddig juthat el az értelmezésben, másképpen szólva, hogy a konkrét történelmi utalásrendszeren túl mennyit képes elfogyasztani a hagyma rétegeiből. A történetiszemlélet az *Értelmező szótár* szerint „valamely filozófiai elméletre támaszkodó szemlélet, amelynek alapján valaki a történelmet, annak eseményeit vizsgálja, értékeli, bírálja”. Ez a meghatározás nyilvánvalóan kiegészítésre és árnyalásra szorul. Bébé, Szeredy és Medve inkább az otthon tanultakra, az intézeti tapasztalatokra, a történelemtanítás egyes paneljaira, s talán olvasmányaikra támaszkodva jutnak el a szintézishez. A legfontosabb ezek közül alighanem a Könyv kérdése.

A regény főszereplői szenvedélyesen olvasnak. Az olvasmányokat sikeresen csempészik be az iskolába. A lista rendkívül heterogén, a *Színházi Élet* magazinjától Nick Carteren és a *Nemzeti Sport* évkönyvéig át egészen egy Schopenhauer-válogatásig terjed. „Schulze nem tudta elszedni rögtön, és később már könnyű volt megőrizni, nem kutatta annyira, valahogyan sértette az önértétét, hogy egyáltalán sikerült behoznunk, s egy kicsit félt és undorodott a könyvektől, az egész témától, helyes ösztönnel.” A könyvek divatjával Merényi bandája sem száll szembe, Bébé visszakapja tőlük elkobzott könyveit. Ha interpretálni próbáljuk: a könyv civilizációja, ha legyőzni nem is győzi le, de megáll, megmarad az igazságtalanság és az erőszak uralma közepette.

A szövegben megemlített olvasmányok közül egyet emelnék ki, mert – a többivel ellentétben – többször is említi az elbeszélő: Pascal (2015) *Gondolatait*. Medve „Eynattentől szerezte a könyvet. Az istentisztelet alatt kezdte olvasni.” Aztán két bekezdéssel lejjebb: „Én februárban olvastam el, amikor együtt voltunk a kórházban.”

A következő fejezetben kerül ismét szóba, két fontos mozzanat, a Kőszeg-ostrom felidézése és Both Benedek Merényi-ellenes tervének előadása között. „Te janzenista! – mondtam, mert amióta Monsignor Hanák elkobozta Eynatten kis Pascal-kötetét, Medvét néha így neveztük.” És a vita hevében: „Ide figyelj, te marha janzenista.”

Az egyik lehetséges kapcsolódás itt a janzenista-jezsuita szembeállítás, amely nem közvetlen a *Gondolatokból*, hanem Pascalnak a Port-Royal kolostorhoz való viszonyából, s másik könyvéből, a *Vidéki levelekből* (*Provinciales*) (Pascal, 2002) következik. A Szent Ágostont a kálvinistákhoz hasonlóan interpretáló Jansenius követői, a janzenisták, így pozitív hősként jelennek meg a regényben, a kimondatlanul is a jezsuitákhoz sorolt Monsignorról szemben, aki kicsapatja ugyan Merényit és bandája tagjait, de olyan eljárással, amely koholt vádakra és hamis tanúzásra épül. Ha magát a *Gondolatok* szövegét nézzük, akkor Pascal egy olyan területre viszi a kamasz regényhősöket, amely az egész történet eszmei háttérét adja. A tábornokné uzsonnáján fogalmazza meg Bébé a Pascal (2015. 20–65.) alaptézisével – *Az ember nyomorúsága Isten nélkül; másképpen: az emberi természet rosszra hajló lett* – egybecsengő megállapítását. „A világ minden tábornokának, tábornagyának, királyának, császárnak kevés a hatalma ahhoz, ami rajtunk igazán segíthetne. Megszüntetni már nem lehetett Schulzét azzal, ha agyonverik. Az kellett volna, hogy más legyen; hogy mégse legyen olyan, amilyen. És hogy ne a rossz legyen a valóságosabb és hitelesebb, hanem a jó.”

A regény megjelenése után az akkori kultúrharcosok, bár elismerték Ottlik jelentőségét, szemére vetik az írónak, hogy nem képes

A regény megjelenése után az akkori kultúrharcosok, bár elismerték Ottlik jelentőségét, szemére vetik az írónak, hogy nem képes túljutni „a polgári író szűkös szemléletén” (B. Nagy László, in Hornyik, 2006. 99.), hogy „hiányzik (belőle) mindenfajta történelmi konkrétum” (Földes Anna, in Hornyik, 2006. 100.), hogy bár „a keret lehetővé tette volna, hogy a szerző megmutassa, miként változott meg az emberek sorsa – jó vagy rossz irányban – a felszabadulás után, Ottlik azonban ezt a konkrét történelmi szituációt nem érzékelteti, mert az embert változtathatatatlannak tartja.” (Köpeczi Béla, in Hornyik, 2006. 98.). Vagyis, paradox módon, éppen marxista bírálói mutatnak rá a regény alapvetésére, Ottlik szemléletének tragikus jellegére.

túljutni „a polgári író szükös szemléletén” (B. Nagy László, in Hornyik, 2006. 99.), hogy „hiányzik (belőle) mindenfajta történelmi konkrétum” (Földes Anna, in Hornyik, 2006. 100.), hogy bár „a keret lehetővé tette volna, hogy a szerző megmutassa, miként változott meg az emberek sorsa – jó vagy rossz irányban – a felszabadulás után, Ottlik azonban ezt a konkrét történelmi szituációt nem érzékelteti, mert az embert változtathatatlanak tartja.” (Köpeczi Béla, in Hornyik, 2006. 98.). Vagyis, paradox módon, éppen marxista bírálói mutatnak rá a regény alapvetésére, Ottlik szemléletének tragikus jellegére.

Befejezésül visszatérnék a magyar irodalom-világirodalom problematikához. Az online könyvruházak honlapján újabban közlik a könyvet megvásárlók kommentárjait. Az amazon.com angol, német, olasz és francia honlapján jelentős számban jelennek meg a Márai-, Kertész-, Esterházy-regényeket értékelő és értelmező olvasói hozzászólások. Az *Iskola a határon*ról mindössze két hozzászólást találtam a német honlapon. Az angol honlapon Ottlik bridge-könyve kerül előtérbe. Annál gazdagabb viszont a moly.hu-n a regényről megjelent magyar kommentárok sora.

Az Ottlik szakirodalomban általánosan elfogadott az a vélemény, hogy az *Iskola a határon* erősen rétegezett, gazdag mű, vagyis hogy sokféle olvasata lehetséges. Egyelőre ezek a regényrétegek kevéssé tudják megszólítani a nyugat-európai olvasókat, annál inkább a magyarokat. A befogadástörténetnek azonban még nincsen vége, alakulhat a jövőben másképp is.

Irodalom

Babits Mihály (1930). Dante. Bevezetés a Divina Commedia olvasásához. Budapest: Magyar Szemle.	Jaspers, K. (2008). Mi az ember? Filozófiai gondolkodás mindenkinek. Budapest: Katalizátor.
Babits Mihály (1978). Magyar irodalom. In uő, <i>Esszék, tanulmányok</i> . Budapest: Szépirodalmi. 382–383.	Ottlik Géza (1980). <i>Próza</i> . Budapest, Magvető.
Curtius, E. R. (1948). <i>Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter</i> . Bern: A. Francke.	Pascal, B. (2002). <i>Vidéki levelek</i> . Budapest, Palatinus.
Hornyik Miklós (2006, szerk.). <i>Éjszakai hajózás. In memoriam Ottlik Géza</i> . Budapest: Nap Kiadó.	Pascal, B. (2015). <i>Gondolatok</i> . Szeged: Lazi.
	Starobinski, J. (1999). <i>L'oeil vivant</i> . Paris: Tel Gallimard.

Absztrakt

Az *Iskola a határon* többféle értelmezési lehetőséget nyit meg olvasója előtt. A regény történelemszemléletét a kimondottak és az elhallgatottak együtt alakítják. Kőszeg ostroma és Bébének a Mohács felé közeledő hajón kifejtett gondolatmenete az ellenálló, a kitaró, a túlélő mintául állítása. Ezt a felfogást erősíti a két legfontosabb elhallgatás is: sem 1956, sem Trianon nem jelenik meg a szövegben, de a kortárs olvasó nem vonatkoztathat el ettől a két katasztrófától.

De a túlélés nem lehet minta. A vereség, mint ahogy a három főszereplő sorsa is jelzi, morális katasztrófához vezet. A fiúk egyik fő olvasmánya Pascal *Gondolatai*, Medvét sorozatosan janzenistának csúfolják. Márpedig Pascal világa: az ember nyomorúsága Isten nélkül.